

■ Rafiq Səfərov,
Milli Arxiv İdarəsinin
Sənədlərin nəşri və
istifadəsi şöbəsinin
baş məsləhətçisi

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadın təhsili uğrunda mübarizənin geniş yayılmasında, qadın məktəblərinin yaradılması, qadın məktəblərində təlim-tərbiyə işlərinin təşkil edilməsində mütərəqqi qadın pedaqoqlar - Həsən bəy Zərəbabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikova, onun qızı Qərib Sultan, Şəfiqə xanım Əfəndiyeva (Əfəndizadə), Xədicə xanım Ağazadə, Ədilə xanım Şahtaxtinskaya, Səkinə xanım Axundzadə, Rəhilə xanım Hacibababəyova, Nəbat xanım Nərimanova, Gövhər xanım Qaziyeva və digərlərinin böyük xidmətləri və rolu olmuşdur.

Çar mülkiyyəti və mühafizəkar qarağuruşçu qüvvələr tərəfindən onlara qarşı edilən şiddətli təzyiqlərə baxmayaraq, həmin maarifçi qadınlar azərbaycanlı qadınların savadlandırılması, onların arasında cəhalet və geriliyin ləğv edilməsi uğrunda fədakarcasına çalışmış, bacarıq və istedadlarını əsirgəməyərək pedaqoji fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər. XX əsrdə azərbaycanlı qadınlar arasında təhsil, maarif və mədəniyyətin yayılması uğrunda fədakarcasına çalışmış maarifpərvər qadınlardan biri də Şəfiqə xanım Əfəndiyeva (Əfəndizadə) olmuşdur.

Azərbaycanın ilk maarifpərvər qadınlardan biri, tanınmış maarifçi-pedaqoq, publisist-yazıçı Şəfiqə xanım Əfəndiyevanın (Əfəndizadənin) həyat və fəaliyyətini əks etdirən tarixi mənbələr Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin müvafiq fondlarında mühafizə edilir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin 389 Nəli "Bakı şəhər idarəsi" fondunda görkəmli pedaqoq, rus-tatar məktəbinin ilk müəllimələrindən biri Şəfiqə xanım Əfəndiyevanın 13.X. 1909 - 28. II.1920-ci illərə dair şəxsi işi saxlanılır. Onun şəxsi işindəki məlumatlara və digər mənbələrə əsaslanaraq qeyd edirik ki, tanınmış pedaqoq, maarif xadimi, publisist yazıçı Şəfiqə xanım Əfəndiyeva (Əfəndizadə) 1883-cü il martın 19-da Gürcüstanın tarixən türklərin yaşadığı Cavahetiya bölgəsində (Ahıska), Axalsix rayonunun Azqur kəndində Hafiz Məmmədamin efəndinin ailəsində dünyaya gəlmişdir.

Şəfiqə xanımın atası Məmmədamin Şeyxzadə dövrünün tanınmış ziyalı müəllimlərindən biri sayılırdı. O, övladlarının təhsili ilə şəxsən özü məşğul olmuşdur. Onun qız övladları Şəfiqə və Səidə ilk təhsillərini atalarından almışdılar.

1900-cü il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi tərəfindən Şəfiqə xanım Əfəndizadəyə türk (Azərbaycan) dili və şəriət müəlliməsi attestatı verilmişdir. O, həmçinin Bakıda III Aleksandr kişi gimnaziyasında imtahan verərək ibtidai qadın məktəbində türk (Azərbaycan) dili və şəriət müəlliməsi vəsiqəsinə yiyələnmişdir. Şəfiqə xanım Əfəndizadə Bakı şəhərində 1900-cü il, Bakı şəhər məktəblərində isə 1909-cu ildən etibarən müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. O, 1909-cu il oktyabrın 10-da şəhər məktəblərində ştatda olan müəllimə vəzifəsinə təsdiq edilmişdir.

Şəfiqə xanım Əfəndizadə 1901-ci il noyabrın 20-dən etibarən Azərbaycanın təhsil tarixində ilk dəfə olaraq H.Z. Tağıyevin müsəlman qızlar üçün Bakı şəhərində açdığı məktəbdə Azərbaycan dili fənnindən dərs deməyə başlamışdır. Şəfiqə xanım həmin məktəbdə 1901-ci il noyabr 20-dən 1 sentyabr 1907-ci ilə qədər Azərbaycan dilindən dərs demiş, sonra isə ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq xidməti tərk etmişdir.

H.Z. Tağıyevin müsəlman qızlar üçün açdığı məktəbin ilk müəllimələrindən biri olan Şəfiqə xanım Əfəndiyeva yenidən xidmətə qayıtmaq istədiyi barədə 1909-

cu il oktyabrın 13-də Bakı şəhər Duması nəzdindəki Məktəb Komissiyasının sədrinə yazdığı ərizəsində qeyd edirdi: "Mən yeddi il ərzində Aleksandriyski müsəlman qadın məktəbində dərs demiş, sonra isə ailə vəziyyətimlə əlaqədar olaraq xidməti tərk etmişəm. Mənə tatar (Azərbaycan) dilini tədris etmək hüququnu verən Tiflis müsəlman ruhani idarəsi və Bakı Aleksandrovski kişi gimnaziyası tərəfindən verilmiş sənədlər sizə həvalə edilmiş komissiyanın dəftərxanasındadır. Hazırda xidmətə daxil olmaq istəyirəm və yeni vakansiyaların açıldığını bildiyim üçün sizdən xahiş edirəm ki, mənə yeni açılan yerlərdən birinə tatar dili müəllimi vəzifəsinə təyin edəsiniz".

Bakı şəhər Duması nəzdindəki məktəb komissiyası tərəfindən Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti üzrə xalq məktəbləri direktoruna göndərilmiş 27 oktyabr 1909-cu il tarixli 1409 № li məktubda yenidən açılan I rus-tatar qadın məktəbində işləmək üçün: 1) müdir vəzifəsinə 1872-ci ildə Tiflis Müqəddəs Nina məktəbini bitirmiş Hənifə xanım Məlikova; 2) tatar dili müəlliməsi vəzifəsinə tatar dili müəlliməsi rütbəsinə malik Əsliyə Sultan xanım Əfəndiyeva ; 3) şəriət müəlliməsi vəzifəsinə Bakı Aleksandriyski qadın məktəbinin keçmiş şəriət müəlliməsi Səkinə xanım Axundovanın seçildiyi haqqında məlumat qeyd edilmişdi. Məsələ ilə bağlı hər hansı bir etirazın olub-olmadığı

hiş edirəm ki, mən I rus-tatar qadın məktəbindən II rus-tatar qadın məktəbində vakansiya yeri olan tatar (Azərbaycan) dili müəlliməsi yerinə keçirəsiniz. Mən bacımın yanında, onun II məktəbin yanında yerləşən evində yaşamağımı. Çünki buradan I məktəbə gəlməyim mənim üçün çox böyük çətinliklər törədəcəkdir. Bundan savayı, bildirirəm ki, mən kiçik oğlum proqimnaziyaya qoymuşam, uşağın I məktəbin yerləşdiyi rayondan proqimnaziyaya gəlməsi də heç mümkün olmayacaqdır".

Bakı şəhər II rus-tatar qadın məktəbinin müdiri Sara xanım Nəcəf bəy qızı Vəzirova 1911-ci il sentyabrın 22-də Bakı şəhər idarəsi məktəb komissiyasının sədrinə ünvanladığı 29 Nəli məktubda bildirirdi ki, Bakı quberniyasının II rayonu üzrə xalq məktəbləri inspektoru S.M. Qəniyev I rus-tatar qadın məktəbinin müəlliməsi Şəfiqə xanım Əfəndiyevaya 1911-ci il sentyabrın 20-dən etibarən ona etibar edilmiş II rus-tatar qadın məktəbinə tatar dili müəlliməsi vəzifəsinə keçirildiyi barədə xəbərdarlıq etmişdir.

Şəfiqə xanım Əfəndiyeva Bakı şəhər idarəsi başçısı Rayevskinin 18 oktyabr 1911-ci il tarixli 499 Nəli əmrinə əsasən 1911-ci il oktyabrın 1-dən etibarən I rus-tatar qadın məktəbindən II rus-tatar qadın məktəbinə tatar (Azərbaycan) dili müəlliməsi vəzifəsinə keçirilmişdir.

Azərbaycanda milli ziyalı qadın təbə-

İlk maarifpərvərlərdən biri

Şəfiqə xanım Əfəndizadənin pedaqoji fəaliyyəti haqqında bəzi qeydlər

barədə komissiyaya məlumatın təqdim edilməsi xalq məktəbləri direktorundan xahiş edilirdi. Həmin məktubda həmçinin bildirilirdi ki, Zaqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsi tərəfindən Əfəndiyevaya verilmiş onun doğumu haqqında 1499 Nəli şəhadətnamə və tatar dili müəlliməsi vəzifəsinə layiq görüldüyü haqqında 2445 Nəli attestat da əlavə edilir, Məlikovanın sənədləri isə onun izahatına görə sizin dəftərxanasındadır."

Bəzi tarixi sənədlərdə Şəfiqə xanım Əfəndiyevanın adı Şəfiqə xanım kimi deyil, Əsliyə Sultan xanım Əfəndiyeva kimi qeyd edilmişdir. Yuxarıda qeyd olunan məktubdakı məlumat bunu bir daha təsdiq edir. Məsələyə aydınlıq gətirmək və mümkün anlaşılmaqlıq hallarının qarşısını almaq məqsədilə Şəfiqə xanım Bakı məktəb komissiyasının sədrinə ünvanladığı ərizədə qeyd edirdi: "Məlum edirəm ki, mənim adım sənədlərdə Şəfiqə xanım deyil, Əsliyə Sultan xanım kimi qeyd olunmuşdur. Bunu mümkün anlaşılmaqlıq qarşısını almaq məqsədi ilə bildirirəm".

1909-cu il oktyabrın 31-də Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti üzrə xalq məktəbləri direktoru A.Txorjevskinin Bakı şəhər Duması nəzdindəki məktəb komissiyasının sədrinə ünvanladığı 1844 Nəli məktubda xanım Məlikova, Əfəndiyeva və Axundovanın yeni açılan rus-tatar qadın məktəbində müəllimlik etməsinə icazə verildiyi haqqında məlumat qeyd edilirdi. Lakin bununla yanaşı, bildirilirdi ki, xanım Məlikovanın sənədləri dəftərxanada yoxdur.

Şəfiqə xanım Əfəndiyeva I rus-tatar qadın ibtidai məktəbində 53 sağirdən ibarət 2,3,4-cü siniflərdə həftədə 22 dərs olaraq tatar (Azərbaycan) dilini tədris etmişdir. Onun illik maaşı 900 rubl təşkil edirdi. Şəfiqə xanım Əfəndiyeva evli olmuş, 5 nəfərdən ibarət ailəsi və yaxın qohumları ilə birlikdə kirayədə yaşamışdır. Ş.Əfəndiyeva aldığı maaşından köməklik məqsədilə hər ay 30 rubl anasına göndərmişdir.

Tatar qadın məktəbinin müəlliməsi Şəfiqə xanım Əfəndiyeva 1911-ci il sentyabrın 16-da Bakı şəhər idarəsinin məktəb komissiyasının sədrinə ərizə ilə müraciət edərək onu I rus-tatar qadın məktəbindən II rus-tatar qadın məktəbinə, oradakı vakansiya olan tatar (Azərbaycan) dili müəlliməsi yerinə keçirilməsini xahiş etmişdir. Şəfiqə xanım bunun səbəbini ərizəsində belə izah edirdi: "Acizane xa-

qəsinin yaranmasında, maarifçilik tariximizdə, dünyəvi qadın təhsilinin inkişafında H.Z. Tağıyevin təşkil etdiyi ilk müsəlman qız məktəbinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bu məktəbi bitirən onlarla azərbaycanlı qız sonrakı dövrlərdə, xüsusilə müstəqillik illərində millətimizin mədəni tərəqqisində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasətinin həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmişdilər. Qeyd edək ki, keçmiş Rusiya imperiyasında müsəlman qızlar üçün ilk dəfə olaraq Bakıda H.Z. Tağıyev tərəfindən açılmış məktəbin fəaliyyəti daşnak-bolşevik dəstələri tərəfindən 1918-ci ilin martında azərbaycanlılara qarşı törədilmiş Bakı qırğını zamanı dayandırılmışdır. Cümhuriyyət dövründə də bu məktəbi bərpa etmək mümkün olmadı. Tarixi sənədlər təsdiq edir ki, 1918-ci ildə erməni-daşnak silahlı dəstələrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımı zamanı mədəni-maarif və təhsil ocaqlarına da böyük zərbə endirilmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən bir çox məktəblər, mədəni-maarif ocaqları erməni-daşnak silahlı dəstələri tərəfindən yandırılmış, dağıdılmış və əmlakı talan edilmişdir. Dağıdılmış təhsil ocaqlarının aşkar edilməsi və onların fəaliyyətinin bərpası, habelə qaçqın müəllim axınının qəbul edilməsi, onların yerləşdirilməsi və təmin edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qarşısında dayanan son dərəcə ağır, lakin həlli vacib və məsuliyyətli vəzifələrdən biri olmuşdur. 1918-ci ildə erməni-daşnak silahlı dəstələri tərəfindən dinc Azərbaycan əhəlisinə qarşı törədilmiş soyqırımı aktı Şəfiqə xanım Əfəndiyevanın və onun ailəsinin həyatına da ağır zərbələr vurmuşdur. II şəhər türk qadın məktəbinin müəlliməsi Şəfiqə xanım Əfəndiyevanın 1919-cu il aprelin 22-də Bakı şəhər idarəsinin məktəb komissiyasının sədrinə ünvanladığı 1253 Nəli məktubda qeyd edilirdi: "Yuxarıda adı çəkilən məktəbdə 10 ilə qədər müddətdə türk dili müəlliməsi vəzifəsinə dışıdan sonra tale məni dəhşətli bədbəxtçiliyə düşürəndi: keçən ilin mart hadisələrindən sonra mən ticarət məktəbində oxuyan iki uşaq, bacım və mənim ərim Ələddin Əfəndiyevlə birlikdə Bakı şəhərindən Quba şəhərinə, Qubadan isə kəndə qaçmalı olduq (sənədə həmin kəndin adı oxunmur-R.S.) Qubada sakitlik yarılandıqdan sonra biz yenidən Qubaya getdik. Sonra yenidən Qubadan Bakıya qayıtdıq. O zaman Bakı mühasirə vəziyyə-

tində idi. Çörəyin girvənkəsi çox baha idi. Biz avqustun 26-dək Bakıda olduq, sonra belə bahaçılığa dözmə bilməyərək qayıqlarla bağlara yollandıq, on bir gün bağlarda qaldıqdan sonra buradan piyada Puta stansiyasına gəlib çatdıq. Buradan da dəmir yolu vasitəsilə bir həftədən sonra doğma Axalsix qəzasının Azqur kəndinə gəlib çatdıq. Burada mənim ərim-ticarət məktəbinin müəllimi vəba xəstəliyindən dünyasını dəyişdi. Azqurda 2 ay qaldıqdan sonra orada başlanan iğtişaclara görə Konstantinopola çıxıb getdik, burada isə mənim gənc müəllimə bacım- Səidə xanım vəfat etdi. Həyatda yaşamaq üçün vəsaitlər artıq tükənmişdir. Borc pul götürmək üçün xeyirxah insanlara müraciət etməli oldum və biz yenidən Bakıya çıxıb getdik.

Sənab sədr, hazırda mənim çıxılmaz vəziyyətimə nəzərə alaraq mənə edə biləcəyiniz köməyinizi - şəhər məktəblərinin birində vakant müəllim yerini məndən əsirgəməyinizi, boş vakant yeri yoxdursa, mənə məktəblərdə müvəqqəti məşğələlərin və yay aylarına görə məvacib almaq hüququnun verilməsi barədə məktəb komissiyasına ərizə ilə müraciət etməyinizi sizdən xahiş edirəm". Əlavə olaraq qeyd edirik ki, dərslərə gələ bilmədikləri üçün Bakı şəhər idarəsi başçısının 23 fevral 1919-cu il tarixli 450 Nəli əmri ilə qadın türk məktəbinin müəllimləri A.Musabəyova, Şəfiqə xanım Əfəndiyeva,